

Osváth Pál sárréti leírásának agrártörténeti jelentősége

Osváth Pál 1831-ben született Kismarján. Apja *Pál* „tanító ember”, anyja *Kovács Klára*, Kovács Mihály derecskei nótárius leánya. Maga a kismarjai nemes tanács alumnumának segítségével a debreceni Református Kollégiumban tanul. 1849-ben, 18 éves korában önként beállt honvédnek s végig részt vett Bem tábornok erdélyi sikeres hadjárataiban. Az 1850-es években nótárius lett Berettyószentmártonban, később csendbiztos Mezőkeresztesen (ma Biharkeresztes). Kiterjedt családi kapcsolatai útján kötődik Gáborjánhoz, Komádihoz, Váncsodhoz, Berettyóújfaluhoz, Debrecenhez s még több helységhez. Pandúrkodása alatt különösen sokat kellett utaznia a tájon, így nincs olyan sárréti falu, amelyikhez valamiféle személyes kapcsolat ne fűzte volna. Pandúrtársai is főként a sárréti falvakból kerültek. Egyikük, a gáborjáni Varga Péter bizonyára főnöke inspirálására megírta Gáborján krónikáját.

Osváth Pál nem volt szakképzett történétíró. A szó jó értelmében dilettáns volt, aki ismerte korának minden olyan történelmi kézikönyvét, sőt forráskiadványát, melyből a Sárrétre vonatkozó addig feltárt adatokat megismerhette (Szalay, Budai Ézsaiás, Várad Regestrum Pray féle kiadványát, Nagy Iván, a Zichy okmánytár koráig megjelent köteteit stb.). Ennél is jellemzőbb, hogy minden egyes község levéltárát végig tanulmányozta s a számára fontosnak vélt adatokat szószerint kimásolta s jórészt bedolgozta munkájába. (Tudnunk kell, hogy e források azóta zömmel elpusztultak!) Többé-kevésbé ismerte a váradi levéltárak iratanyagát, melyek napjainkban magyar kutatók számára szintén hozzáférhetetlenek. Történetstatisztikai forrásként támaszkodott az 1552-es dicális összeírára (Bielek után), egy 1732-es megyei összeírára, felhasználta az 1870-es népszámlálás és az 1871-es statisztikai felvételek eredményeit. Mindenekelőtt azonban mérhetetlen tömegű személyes élményanyagra, színhagyományra alapozta munkáját. (A könyv sajtó alá rendezésekor — takarékosági okokból — adatainak egy részét ki kellett hagynia. Ezt a hiányt később úgy próbálta pótolni, hogy egy megjelent saját példányát lapokra szétbontotta s a nyomtatott lapok közé üres lapokat kötött be s e lapokat apró betűkkel teleírta. Ez az átdolgozott példány egyik unokájának tulajdonába került. E mérhetetlen értékű könyv jelenleg valahol kallódik. *Ember Mária* szíves szóbeli közlését ezúton is megköszönöm.)

E sokirányú tájékozódás rokon a korában kibontakozó pozitívista törekvésekkel. Azt is látnunk kell azonban, hogy sem a források szakszerű értékelésében, sem a történelmi kérdések elvi megítélésében nem emelkedik ki hasonló törekvésű vidéki kortársai közül. Gazdaságtörténeti utalásai is meglehetősen hiányosak, ellentmondásosak. De a rendkívül sokoldalú, gazdag élményanyag miatt számtalan olyan információt nyújt, mely a mai agrártörténetírásnak is alapvető

támpontul, forrásul szolgál. Néhány kiragadott példával szeretném ezt illusztrálni.

A sárréti települések jellege. A sárréti falvak tényleges jogállását Osváth még nem tudja pontosan körvonalazni. Azt mindenesetre tudja, hogy a teljesen „szabályos” jobbágyfalu itt ritka jelenség. Itt vannak mindjárt a volt bihari hajdú községek, melyek 1700 után sorra elvesztették ugyan hajdú kiváltságukat, s részben a váradi káptalan tulajdonába kerültek, részben az Eszterháziak uradalmaiba olvadtak be. Belőlük azonban nem jött létre a történelmi értelemben vett úrbéres jobbágy, hanem valami más, Osváth szerint „féljobbágyi” állapot. Ma főként Szendrey István kutatásaiból tudjuk, hogy lényegében taksás jobbágyi viszonyról volt itt szó. Ez a viszony azonban még egy uradalmon belül is különböző képleteket hozott létre, de másként alakult a káptalani falvakban is. Arra is céloz Osváth, hogy másfajta kiváltságos jogállású népek is éltek a Sárréten. Gáborján állítólag már 1695-ben megváltotta magát a váradi káptalantól s maga is valamiféle taksás faluvá alakult. Kis- és Nagyszántón úgynevezett kuriális zsellérek éltek. (A kuriális zselléri intézményről legvilágosabban *Für Lajos* kítűnő tanulmányából tájékozódhatunk, a Szabó István szerkesztette, 1960-ban megjelent Agrártörténeti Tanulmányok kötetben.) Feltűnő, hogy csaknem minden sárréti faluban sok valóságos, vagy partikuláris nemesi jogállású személy is élt. Sajnos, Osváth ezek pontos jogi helyzetét még nem tudja meghatározni. Bizonyos, hogy a későbbi dzsentri réteget, mely e tájra is oly jellemző képződmény volt, ők alkották. Ha igaz Osváth sejtése, Magyarhomorog eredetileg koldus-falu volt. A sárréti mocsárvilág jelenléte szinte minden faluban létrehozott egy kis létszámú, de társadalmilag roppant érdekes réteget, a halászok, pákászok, réti emberek csoportját, akik jogi szempontból szintén nem tartoznak a feudális jobbágy-zsellér kategóriába. (Szűcs Sándor és mások munkáiból jól ismerjük e kis sé romantikusan megrajzolt réteget.) A falvak társadalmi alakulásában nagy szerepet játszott a Sárrét lecsapolása után nyert földterület, melynek egy része — közvetlenül vagy közvetve — a parasztok kezére került. Sok esetben paraszt bérletekké alakult a földbirtokosok által megszerzett birtokok egy-egy része is. Így kialakulhatott itt egy módos, szinte középbirtokos kategóriát elérő „virilis” paraszt réteg is.

A földterület jellemzése. A sárréti földek áttekintését Osváth főként az 1871-es statisztikai felvételek alapján végzi el, de többször visszautal az 1552-es és az 1732-es összeírásokra is. Megtudjuk többek közt a faluhatárok teljes terjedelmét és azt, hogy ebből milyen arányban osztoztak az elkülönítések során a földesurak és a parasztok. A kép roppant tanulságos, bár az adatok hiányosak. A 48 sárréti faluban Osváth 256 927 kat. hold földet vett számba, s ebből az 1870-es években 107 139 hold jutott a volt úrbéres parasztok kezébe. Egy úrbéres fő-re 1,3 hold esett. Községenként azonban az arányok rendkívül szélsőségesek. Vannak faluk, ahol lényegében uradalmak nem alakultak, hanem minden föld a parasztok tulajdonába került (Told, Konyár). Ezzel szemben vannak valóságos zsellérfaluk, ahol lényegében úrbéres eredetű földet egyáltalán nem kaphattak a parasztok (Kisszántó, Magyarhomorog). E két szélsőség között a határok megoszlása rendkívül változatos. Vannak faluk, ahol csupán 5—10 százalékot foglalt el a földesúr a falu határából (Gáborján, Hajdúbagos, Sáránd), más helyen 80—90 százalékot is (Sámson, Szerep, Vekerd).

Az uradalmi és paraszti földek aránya azonban még nem mutatja meg a faluk tényleges életszínvonalát. Lényeges kérdés volt, hogy a földesurak alakítottak-e zárt „bekerített” majorságot, vagy földjeiket továbbra is valami módon a parasztnak adták ki megmunkálásra. Utóbbi esetben ugyanis a parasztok

tényleges jogállásuktól, saját telekkönyvi tulajdonuktól függetlenül is hozzájuthattak földhöz, főként legelőhöz. Ezt a viszonylag lazább állapotot néhány faluban segítette az is, hogy még ekkor nem mindenütt történt meg az uradalmi és a paraszti földek végleges elkülönítése (Dancsháza, Berettyószentmárton). Érdekes, hogy Mezősason, Mikepércsen a legelőt az elkülönítés után is közösen használták a parasztok és a földesurak. Az uradalmi földek és a paraszti földhasználat szempontjából lényeges, hogy nem mindegyik birtokon alakult u. n. majorsági gazdálkodás, hanem a birtokosok földjeiket kisebb-nagyobb bérletek formájában műveltették meg, sőt már ekkor megkezdődött bizonyos uradalmak áruba bocsátása, szétaprózódása. E földek közül — különböző csatornákon — a parasztok kezére is juthatott s ez erőteljesen módosította a volt úrbéres állomány tényleges területét. Osváth Pál nem végzi ugyan el a jobbágytelki állomány tényleges alakulásának fölmérését, de utal arra, hogy ahol a földeknek szabadabb mozgása valósult meg, ott erőteljesebb lett a parasztlakosság differenciálódása. Egyes helyeken csupa kisméretű parasztbirtok kategóriák alakulhattak, ahol pedig a majorsági gazdaságok kifejlődtek, a középparaszti tömegek mögött számottevő agrárproletár réteg fejlődött ki (Mezőpeterd, Monostorpályi stb.).

Művelési ágak, gazdálkodási szokások. A földek művelési ágak szerinti megoszlását nem vezet végig következetesen, de példái, adatai felhívják a figyelmet a feltételezhető változásokra. A réti világ jelenléte minden sárréti faluban jelentős tényező, a faluk mellett azonban mindenütt szántóföldek, rétek, legelők, erdők alakultak. Bár Osváth sem mentes a Sárrét kissé romantikus szemléletétől, mégis — különösen a faluk leírásakor — világosan kitűnik, hogy a szántóföldeknek meghatározó jelentősége volt. A Kis-Sárrét mocsárvilágáról híres Berekböszörményben pl. 4656 hold szántó mellett csak 742 hold rétet s 1059 hold erdőt tartanak számon. Derecskén a parasztok kezén levő földekből 13 572 hold szántó, 3785 hold legelő, 1114 hold szőlő. De máshol is ilyenféle arányokat találunk. Ez arra utal, hogy a lakosság zömének életformáját mégis a szántóföldi gazdálkodás határozta meg.

A művelési rendszerek is igen változatosak. A határokon megtalálható a *kettes nyomás*, az *ugarnyomásos hármás forduló*, a *javított hármás nyomás* (amikor a fekete ugar helyére már takarmányt vetettek, tehát nem pihentették a földet). Derecskén pedig a határt négyes fordulóban művelték. (E fordulónak a lényegét Osváth még nem ismerteti. Lényege, hogy a negyedik határrészt több éven át ugnak hagyták s legeltették. Ezt egyes agrártörténészek *hajdú forduló*-nak is mondták, mivel főként a hajdú városokra volt jellemző.) Osváth idejében — mint láttuk — voltak még osztatlan közös legelők, erdők, sőt ritkán még a földközösség emlékét hordozó parcellázások is előfordultak (Berettyóújfalú), főként zöldseges, káposztás kerteket szoktak osztani. Osváth szerint különben szinte minden faluban vannak nyomai a földközösségi rendszernek.

Igen fontos adalékot kapunk a szántóföldi növénytermesztésről, főként azokról a speciális növényfélésegekről, melyek jellemzők egy-egy településre. Különös előszeretettel mutat rá egyes községek „jóízű” dohányára, mely nem egy esetben a verpeléti dohányval is felveszi a versenyt (Ártánd, Esztár, Vértes stb.). A kender Ártádon, a paprika Berekböszörményben, a hagyma, sárgarépa, petrezselyem, sáfrány Derecskén, a dinnye Magyarhomorogon, Vértesen, Zsákán, Konyáron, a káposzta Gáborjában, az ugorka, zeller Vértesen vált nevezetessé. Szentjánoson vándor szerbek által létesített nagyszerű veteményest látott. Lehetséges, hogy ez a bolgárkertek magyarországi feltűnésének egyik korai forrása. Ugyancsak dicséri Szentjános tormáját, mely vetekszik a debrecenivel. Berekböszörményben cirok-kölest termesztenek, s ebből seprüt kötnek, melyet vásáro-

kon árulnak. Esztárban eladásra is termesztik a lencsét. Mezőpeterden káposztát, sütőtököt és gyümölcsöt árulnak. Szakállban szép szilvások vannak. Sok helyen elterjedt már a *bodorka* (lóhere), főként Váncsodon, Gáborjánban. Kezd népszerűsödni a lucerna (Ártánd, Berettyóújfalu, Csökmő). A szentjánosiak kitűnő búzájából az ottani asszonyok annyi kenyeret sütöttek, hogy szinte ők látták el Váradot. Előszeretettel emlékezik meg Osváth Pál a szőlőskertekről. Csaknem minden faluban volt már ekkor szőlő, némely helyen tekintélyes nagyságú (Újfaluban, Derecskén az 1000 holdat is meghaladta.)

A gazdálkodással kapcsolatban több érdekes néprajzi jelenségre hívja fel a figyelmet a sárréti járás leírása. A csökmeiekről például megjegyzi, hogy itt keresztet nem nagyon csinálnak, s kívül a mezőn szottak nyomtatni. A bedőiek földjeiket nagyon szépen művelik s rendszeresen trágyázzák is. A szemtanú hitelességével ír a kétfajta rétégetésről: egyik, amikor ősszel a nádasokat tervszerűen kiégetik, hogy jövőre tiszta nád teremjen, másik a felső talajréteg alatti *kotu-égés*, mely néha évekig veszélyezteti az arra járókat. Megfigyeléséből kiderül, hogy a járásban meglehetősen általános lehetett az utcára épített kerek verem. Megfigyelte, hogy Csökmőn kemence alakú gabonatarolókat építettek. Érdekes, s néprajzilag azóta se feltárt terület a derecskei katonaházakról tett megfigyelése: a járás közösen járult hozzá a derecskeiek katonatartásához. Ezért a derecskeiek kötelesek voltak portájukon — az előírásoknak megfelelő — katonaházakat építeni. Feltételezésünk az, hogy Derecskén a ma is megtalálható, utcafrontra keresztbe épített kisebb kétosztatú házak az egykori katonaházak maradványai. De érdekli Osváth Pált a gazdasági műveltség terjedése is: sorozatosan feltárja, hol vannak korszerű faiskolák, törzsgulyák, ménesek stb.

A földművelés mellett valóságos monografikus képet fest az állattenyésztésről. Községenként közli az állatfajok statisztikáját. Kiderül, hogy a Sárréten is legkedveltebb háziállat a ló. Többek között ez is a földművelés elsőbbségét fejezi ki, hiszen a ló sokkal intenzívebb munkaerő, mint a szarvasmarha. A szarvasmarha, disznó olyan háziállatok, melyeket a gazdálkodás szisztémájának megfelelően ésszerűen forgatnak. Hol szilaj módra a legelőn tartják, hol istállózzák. Kiemeli a Csáky grófok törzsgulyáját, mely bázisa lesz a táj nemes állományának. Kiderül az is, hogy a juhtartás csak néhány helységnek a jellegzetessége. Igen érdekes megfigyelése, hogy a zsákai pusztákra bukovinai méneseket és juhokat fogadnak teletetésre. A szabadban telelő állatokat nádkarámban tartották, hiszen az esztári Szunyogh Albert nádkarámja nem sokkal korábban leégett. Különbözik a nád fontosságára sok helyen utal. A csökmeiek a nádat tutaj módjára úsztatták a vízen, s messze földön árulták. Nádpaticsból nemcsak házakat, hanem még templomot és építettek (Komádi). A komádiak a náddal kereskedtek, de értékesítették a ház építéséhez kitűnően alkalmas iszapot is. Az erdőben gazdag Bagoson ugyanakkor a vesszőpatics építkezés volt elterjedve.

Az agrártörténeti kutatók csak részben érdeklődnek a réti ősfoglalkozások iránt, melyekre szintén számtalan utalást találunk. A komádiak még a múlt században is rákkal kereskedtek, azt Várad, Debrecen piacain is árulták. A bakonszegiek halászatukról voltak ismertek, a csökmeiek, szerepiek madarászattal, csikászattal foglalkoztak. A réthez kapcsolódtak a táj jellegzetes háziiparai is. A bojtiai vesszőkosarokat fontak, gyékényt szöttek. Nagybajomban szintén a gyékényszövés, -fonás volt ismeretes háziipar. Ugyanígy Szerepen, Zsákán. A tépei asszonyok borszákot szöttek s az árulták. Hencidán, Gáborjánban szalmakalapot fontak, Gáborjánban, Mikepércsen salétromot főztek. Érdekes természeti kincs volt Derecskén a Kék kálló vízében található kagylóféleség, mely az igazgyöngyöz hasonló gyöngyszemeket termelt. Felhívja Osváth a figyelmünket

Nagybajom és Konyár sajátos településszerkezetére. E faluk sajátos mocsári halmaz települést képeznek. A házakat először a kiemelkedő hatásabb részekre építették, majd ezek bokrosodni kezdtek s végül szinte utcák nélküli összefüggő halmazt képeztek. Bajomban „a házak egy-egy körbe szorítva s nem uccák által határoltatnak.” Konyáron még az 1870-es években is kerítetlenek voltak az udvarok. Így keletkezhetett a falucsúfoló mondóka:

„Mind télen, mind nyáron
Veszedelmes leülni Konyáron”

(A vers arra is utal, hogy ebben az időben még az árnyékszékek se voltak közismert építmények.)

Hosszasan idézhetnénk a különböző, agrártörténeti szempontból is érdekes jelzéseket. Számptalan adatot tudunk meg a táj vásáraitól. Felsorolja a működő malmokat. Közli a faluk pecsétjében található képeket. Érdekes, hogy néhány nemesi címerre utaló képe mellett legtöbb pecsétben a földművelés jelképei, az ekevas, búzakalász stb. szerepel, természetesen gyakran feltűnik a vízi világ jelképe is (nád, hal stb.).

Nem hallgatja el Osváth az e tájon lejátszódott kisebb-nagyobb parasztmozgalmakra való utalásokat sem. Ma is feldolgozatlan téma, hogy állítólag Bagoson 1697-ben — a hegyaljai felkeléssel egy időben! — kuruc jellegű mozgalom indult. A Rákóczi féle szabadságharc bukása után állítólag egy kuruc csoport Furtán egy szigeten húzta meg magát, ahol csak jóval a szatmári béke után fogták el őket. Faluként felsorolja a negyvennyolcas honvédek névsorát, de megemlékezik arról is, hogy 1848 nyarán Zsákán a parasztok földet osztottak. 1861-ben meg a bakszegiek próbáltak a lecsapolt Sárrétből egy darabot elfoglalni. E mozgalmakat — természetesen — Osváth elítéli. De azt is megemlíti, hogy Bedőn a váradi prépost iránt igen nagy az ellenszenv, s hogy Csökmön ritka év, amikor a váradi káptalan asztagja ki nem gyullad. A sorok között olvasva nem lehet vitás, hogy a puritán gondolkozású csendbiztos érzelmileg a parasztok oldalán áll.

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy bár Osváth Pál sárreői leírása nem szaktörténeti munka, nem is agrártörténeti cézzattal íródott, mégis nélkülözhetetlen, szinte forrásértékkel bíró adalékok egész sorát tartalmazza. Elvi megállapításai ma már nem állják meg a helyet, sokszor a feltárt adatokat is tévesen magyarázza. Bizonyos, hogy igen sok olyan lényeges adat kimaradt a könyvből, melyet pedig maga ismerhetett. De azzal, hogy éleslátással egy sor agrártörténeti problémát feltár, máris pótolhatatlan feladatot teljesít. Életszerű, természetes realitásában, puritán erkölcsi alapon nyugvó szavahihe-tőségében bízhatunk. Ha téved, ezért rendszerint korának kezdetlegesebb történet-szemlélete a felelős. Tudományos és emberi magatartása miatt egyaránt megérdemli, hogy róla s munkájáról kegyelettel és tisztelettel emlékezzünk.